

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Inleiding

Brand, A.J.

Citation

Brand, A. J. (1987). Inleiding. *Leidschrift : Gescheurd Geloven*, 3(January), 2-6. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73087>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73087>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

INLEIDING

Mede door het verschijnen van inmiddels zeer populaire werken als Huizinga's "Herfsttij der middeleeuwen" en Tuchmans "A Distant Mirror", blijft het moeilijk zich aan de indruk te onttrekken dat de 14de en 15de eeuw slechts een schim waren van de intellectueel, politiek en religieus hoogstaande 12de en 13de eeuw en het latere tijdperk van de renaissance en reformatie. In de 14de en 15de eeuw stond de samenleving onder zware spanning. De algemeen heersende hongersnood van 1315-1317 en de pestuitbarstingen die Europa tot ± 1450 regelmatig teisterden, eisten een buitengewoon zware tol van de bevolking. De druk werd nog eens vergroot door de gevolgen van het langdurige conflict tussen Engeland en Frankrijk en de economische en sociale onrust die in de steden en op het platteland ontstond. Kerkhistorici zagen de uiterst penibele situatie waarin de kerk zich bevond als een duidelijk teken van verval. En hoewel ook ten aanzien van dit standpunt fundamentele kritiek los is gekomen, kan men niet ontkennen dat de laatmiddeleeuwse kerk zich in een uiterst hachelijke situatie had gemanoeuvreerd. De vernedering van Bonifatius VIII door de Franse koning, de Babylonische ballingschap der pausen in Avignon en het uitbreken van het Westers Schisma in 1378 tastten de fundamenten van de kerk aan en ondermijnden tevens de leidinggevende positie van de paus.

Nu was het bepaald niet de eerste keer dat wereldlijke machthebbers de paus in verlegenheid trachtten te brengen, een tegenpaus werd aangesteld en een scheuring binnen de kerk ontstond. Ten tijde van de Gregoriaanse hervorming, de investituurstrijd en het conflict tussen de pausen en de Staufen werd de westerse christenheid in de periode tussen 1073 en 1179 maar liefst met vier schisma's geconfronteerd en raakte zij tijdelijk in twee obediënties verdeeld. Nog in 1328 verkoos Lodewijk de Beier in zijn conflict met Johannes XXII een tegenpaus, maar deze erkende na korte tijd de in Avignon zetelende stedehouder. Het schisma dat in 1378 het westen deed opschrikken en de gemoederen tot 1417 in beroering bracht, verschilde echter op belangrijke punten van de voorgaande crises.

Het was nog niet eerder voorgekomen dat men niet uit kon maken wie de legitieme opvolger van Petrus was, nog nooit had men binnen de kerk getracht, in een poging een schisma te helen, de almacht van de paus te beknotten en hem ondergeschikt te maken aan een controlerend lichaam, het algemeen concilie, en voor het eerst waren in beginsel geen wereldlijke heersers medeverantwoordelijk voor het ontstaan van de scheuring. Het schisma leek in eerste instantie een zuiver kerkelijk conflict te worden, maar vanwege de enorme maatschappelijke en politieke consequenties en het onvermogen van de geestelijkheid op korte termijn een afdoende remedie te bieden, leverden wereldlijke heersers en geleerden een steeds belangrijker bijdrage aan het herstel van de eenheid.

In deze bundeling van vier lezingen, die in het kader van de LMC-cursus "Gescheurd Geloven" in het najaar van 1985 gehouden werden, gaat de aandacht onder meer uit naar de inspanningen die geleverd werden om de kerk van Rome weer onder eenhoofdige leiding te brengen.¹

Na de gebeurtenissen van 1378 bleek zonneklaar waar de zwakke plekken in de kerkelijke hiërarchische structuren zaten. Het Westers Schisma bracht het souvereiniteitsprobleem voor ieder aan het licht, zeker toen er niet twee, maar drie pausen zetelden, die allen overtuigd waren van hun goed recht en elkaar over en weer excommuniceerden. In zijn bijdrage geeft G.H.M. Posthumus-Meyjes weer op welke gronden en volgens welke traditie de pausen hun aanspraken op de pauselijke zetel verdedigden. Zich enigszins afzettend tegen de mening van historici dat het schisma voortvloeide uit een conflict tussen kerk en staat, wijst hij op de kerkhistorische benadering die veeleer nadruk legt op het binnen de kerk ontwikkelde gedachtegoed, volgens welk de paus de onbetwiste leider in geestelijke en wereldlijke zaken was. Iedere paus hield krampachtig vast aan deze doctrine en ontleende er de argumenten aan om zijn verkiezing te legitimeren en het ambt in handen te houden. Nu was het ieder duidelijk dat het optreden van meerdere pausen een onhoudbare situatie was. Verwoed trachtte men tot een oplossing te komen, die uiteindelijk in de vorm van het conciliarisme gestalte kreeg. De conciliaristen beoogden in essentie het volgende. De stehouders dienden zich te onderwerpen aan de beslissing van een algemeen concilie, dat zou vaststellen wie de legitieme paus werd. De

souvereine macht kwam bij de gemeenschap der gelovigen te liggen in het hen vertegenwoordigende concilie, waardoor de paus een gewoon lid van de kerk werd.

Men heeft lange tijd gemeend dat de theorieën die tot de conciliaire beweging leidden, opgedrongen waren door radicale critici van het pausdom als William Ockham en Marsilius van Padua. Tegenwoordig heeft de mening post gevat, en Posthumus Meyjes sluit zich daarbij aan, dat de conciliaire theorie een gematigde doctrine was, gebaseerd op orthodoxe ideeëvorming uit de pre-Marsiliaanse periode. Onder degenen die de conciliaire gedachte onderschreven, bevonden zich zonder twijfel enige radicale elementen, maar de algemene goedkeuring die koningen en kardinalen aan de oproep tot een algemeen concilie hechtten, gaf aan dat het niet om revolutionaire ideeën ging, maar veeleer om de aanvaarding tegen wil en dank van de enig mogelijke remedie. Men heeft de conciliaire beweging wel conservatisme verweten. De conciliaristen zagen de maatregel als een middel om de oude situatie te herstellen. Zij besteedden geen aandacht aan de structurele problemen waarmee de kerk in geloofszaken worstelde, noch wensten zij stappen te ondernemen tegen het verkwistende en vaak onverkwikkelijke bestuur der pausen. J.W. Marsilje gaat nader in op de aard en effecten van deze misstanden, die volgens Nicolas de Clemanges het schisma veroorzaakt hadden. Deze criticus van het pausdom stak niet onder stoelen of banken dat de scheuring niet ontstaan zou zijn, of in ieder geval nooit zolang geduurd zou hebben, wanneer de kerk zich niet openlijk allerlei beneficië toeëigende en anderen niet beroofd had. Volgens hem waren verregaande hervormingen noodzakelijk, maar de meerderheid veronderstelde dat met de heling van het schisma tevens alle misbruiken tot het verleden zouden behoren.

In zijn bijdrage snijdt Marsilje tevens het probleem der obediënties in de Nederlanden aan. Met het uitbreken van het schisma werd West-Europa in twee obediënties verdeeld, waarvan de "grenzen" overeenkwamen met de politieke scheidslijnen die als gevolg van de 100-jarige oorlog getrokken werden. De aldus ontstane tegenstellingen tussen Engeland en Frankrijk behoeven geen nadere verklaring, maar in de Nederlanden was de situatie zeer complex. Doordat de politieke en diocesane grenzen niet met elkaar overeen kwamen, diende er een afweging van politieke en economische belangen plaats te vinden,

alvorens men zich bij een obediëntie aansloot. In Vlaanderen leidde dit tot grote problemen omdat het graafschap officieel onder de Franse kroon ressorteerde, maar voor zijn handel en nijverheid van Engeland afhankelijk was. Ook in Kamerijk werden de verhoudingen zeer vertroebeld en werden de gelovigen geschokt in hun vertrouwen in de geestelijkheid door de onderlinge concurrentie over de beschikking van beneficiërs en het voortdurend over en weer afkondigen van kerkelijke ban en excommunicatie.

In de Noordelijke Nederlanden leek de situatie veel eenvoudiger te zijn. Dit hele gebied maakte immers deel uit van het Heilige Roomse Rijk en het lag voor de hand dat het bisdom Utrecht het keizerrijk in haar keuze voor de Romeinse paus Urbanus volgde. Toch was men niet in staat de Clementijnse invloeden geheel uit te bannen. Het kwam meer dan eens voor dat seculiere geestelijken een gooi naar de gunsten van de in Avignon zetelende Clemens VII deden, terwijl Utrechtse geestelijken tijdens langdurig verblijf in het buitenland diens obediëntie volgden. De wereldlijke heersers binnen het bisdom echter, waaronder de Hollandse ruwaard Albrecht van Beieren, kozen voor de obediëntie van Urbanus.

Ondanks de onverkwikkelijkheden die over de hoofden van de gelovigen werden uitgestort, wekken de bronnen de indruk dat men in de situatie berustte. A.M.J. van Buuren stelt vast dat in de kring der literatoren aan het hof van Albrecht van Beieren niet of nauwelijks aandacht werd besteed aan de schandelijke ontwikkelingen in Rome en Avignon. Slechts eenmaal werd naar het schisma verwezen, maar het ging in dat geval veeleer om de vaststelling van een gegeven dan dat er van een kritische houding sprake was. Dergelijke berusting trof men eveneens aan bij Geert Grote, de belangrijkste criticus van de geestelijkheid in de 14de eeuw in de Nederlanden. In zijn donderpreken veegde hij de vloer aan met de onhebbelijkheden en onachtzaamheid van de geestelijken, maar trachtte geen moment de structuren van de kerk te wijzigen. In één van zijn brieven beloofde Grote de obediëntie van Urbanus te blijven volgen, totdat een concilie over de positie van de pausen een uitspraak zou doen.

De problematiek van het schisma heeft ongetwijfeld tot verontrusting onder de gelovigen geleid, maar kritiek op de situatie en pogingen een oplossing te bieden, waren slechts afkomstig van geleerden en

machthebbers uit de gebieden waar de invloed van Rome en Avignon zeer sterk was, en de scheuring groeide uit tot een élitaire kwestie. In de perifere gebieden wekte de dubbelkeuze nauwelijks verontwaardiging en richtten de commentaren zich op de kerkelijke misstanden zonder afbreuk te doen aan de leidinggevende positie van de paus.

Toch voelden de stedehouders zich gedwongen op allerlei manieren hun verkiezing te legitimeren. M.J.H. Madou meent ook in de kunstuitingen in Avignon hiervan sporen aan te treffen. Toen de pausen zich tijdens de Babylonische ballingschap in Avignon vestigden, realiseerden zij zich dat zij enige tijd van de residentie gebruik zouden maken en getroostten zich grote inspanningen om het hof meer allure te geven in een poging het Franse hof in weelderigheid en rijkdom te evenaren. Na het uitbreken van het schisma speelde nog een andere motivatie een rol om het paleis te Avignon verder uit te breiden en op te luisteren. De pracht en praal die onder meer bleek uit de architectuur en beeldende kunst, was voor de pausen een bevestiging van hun positie en bood hen tevens de mogelijkheid zich tegen Rome af te zetten. Dat daarbij de Italiaanse invloeden sterk afnamen en men zich meer op Frankrijk en de Nederlanden richtte, lag in de lijn der verwachting en was eens te meer een teken van de kloof die tussen Rome en Avignon gaapte.

A.J. Brand.

1. Door ziekte was P. Mercken niet in staat een schriftelijke bijdrage te leveren.